

באילו גמרא

(על לימוד הגמרא בישיבות התיכוניות)

יודעים שהאוכל טוב, אם מבקשים עוד.
תלמידינו אינם מבקשים מנה נוספת של גמרא.

מסיימי י"ב בישיבה תיכונית
יצאו ממבחן בגרות גמרא עם ציונים גבוהים,
וזרקו - אחד אחד - את הגמרות לפח אשפה.

א. הרקע

רבים חשים כי אין אהדה רבה למקצוע בשם 'גמרא' במוסדות החינוך שלנו. אין לו הערכה בציבור (העניין), הנושא רחוק מחיי הלומדים (התוכן), והשפה זרה להם (הצורה). נרחיב מעט בעיה בביאור ובהגדרת שלושת המרכיבים האלה, כהקדמה לבדיקת הקשר בין שם המקצוע במערכת לבין הדבר הנלמד. יתכן שלימוד אמיתי של גמרא היה כובש את לב הנוער, על אף כל המכשולים.

ב. העניין

במשך דורות רבים היתה הגמרא מרכזית בחיי עם ישראל. בפועל עסקו בה פחות מאשר זכה דורנו, אבל חשיבותה היתה רבה יותר. החשיבו את הלמדן, והוא למד בעיקר גמרא. ביחדרי טעמו הצעירים את טעמה, וקיאנו ביחדי סגולה שהמשיכו ללומדה. בציבור המכונה 'חרדי' מצב זה עדיין קיים, וביתר שאת. אחוז גדול יותר מבניו מקדיש את חייו לגמרא, והיא נמצאת בפסגת ההערכה באותו ציבור. רופא דתי מקובל שם, אבל יש המצטערים על כישרון זה שהיה יכול לצמוח כראש ישיבה. מדען שומר מצוות ואיש עסקים הקובעים עתים לתורה זוכים לכבוד, אבל אינם מתחרים עם תלמידי חכמים. טבעי שבסביבה זאת, שאיפת הנוער היא להצליח כמה שיותר בתחום מרכזי זה של עבודת ה'. אין קושי שיעמוד בדרך הצעיר, אם ה' חנן אותו במידת משכל ממוצע. המציאות בציבור הדתי-לאומי שונה. רופא שומר מצוות זוכה למעמד מכובד. מפקד בכיר בצה"ל המקפיד על קלה כחמורה, וכן המדען המקדיש עתים לתורה - נחשבים לעובדי ה' לכתחילה; וגם הר"מ בישיבה. במה יבחר הנער? אם יבטיח את חלקו בעולם הבא בלימוד מועט של גמרא, למה ילך על הפחות חשוב והיותר קשה?

זאת ועוד. ניתן לראות נער משלנו עומד במגרש וזורק כדור לסל פעם אחר פעם. הוא מודע לשעמום שבדבר, אבל ההצלחה תבטיח לו מקום בחברה שלו; והיא הגוברת. אותה חברה השתכנעה שבלי אנגלית ומתמטיקה אין חיים, ולכן יתאמצו הבנים גם בהם; לרוב בלי הנאה. המתנדבים לסיירת מטכ"ל עוברים טירונות ארוכה וקשה, אך בשמחה. אילו היו מכריחים את כל הטירונים לעבור מסלול כזה, היו מורדים. הבוחר ביחידה ייחודית מוכן להכשרה מפרכת; הכפייה לאותה הכשרה אינה מצליחה. האם אנחנו יכולים ליצור סיירת לומדי גמרא? האם אנחנו מוכנים להודות שהכפייה פועלת נגד המטרה שהצבנו לעצמנו ולתלמידינו?

ג. התוכן

נושאי הלימוד בגמרא רחוקים מההוויה של הלומדים. מטיפים לתלמידים שחשוב מאד ללמוד גמרא - מי משתכנע? אין הם רואים סיבה להעמיק ולעקוב אחרי סוגיא ארוכה ומורכבת, גם כאשר מדובר בהלכה שמקיימים אותה יום יום. במקרה הטוב הם מוכנים לשמוע את המסקנה, בלי הפלפול שבדרך. גם הדגש על האקטואליה, המועיל מאד, אינו מסביר את אורך הזמן המושקע להגיע לשורה התחתונה.

להנאה מרובה זכה כל קורא את המאמר המעולה והחכם של הרב שמעון לוי (שמעתין'י טבת-אדר תשס"ג), עם ההשלכות ההלכתיות שהביא ביחס לעולם המחשבים של ימינו. השאלות מעוררות עניין, המסקנות גם מפתיעות. הן מצוינות לתלמידי הישיבה התיכונית. אבל אין בהן גורם להלהיב את הלומד מהדיוק במהלך הסוגיא או מדברי התוספות והרמב"ם. עולמם מדריך אותם לחפש תכליס.

ד. הצורה

הגמרא היא שפה זרה, אבל אינה נלמדת כשפה זרה. אין התלמידים מכירים את הארמית, את השקלא וטריא התלמודית ואת דרך החשיבה של התלמוד הבבלי. משך דורות רבים היתה שפה זו שפת הבית והרחוב. על יד שולחן השבת ובתור לירקן שמעו דברי תורה ושפת חז"ל. מטבעות לשון כמו: 'איפכא מסתברא', 'מאי קא משמע לן', 'כולי האי ואולי' - היו נשמעות בכל אתר. אבא, וגם אמא, תיבלו את לשונם בניבי הש"ס; הדוד והאח החוזר מהישיבה דיברו והתווכחו בסגנון התלמודי; מלידה שמע הצעיר את לשון האמוראים ומפרשיהם. כל חוברות העזר ותרשימי הזרימה לא יפתרו את הבעיה.

לפני שנים, בשיעור למשתלמים, הגשתי הצעה לשיעור לשון בכיתה ד'. חילקתי למשתתפים הדפסה ברורה ומאירה לעמוד הראשון בספר 'אורות'. בסבר פנים רציניות שאלתי: "מה לומדים ילדים בכיתה ד'?" - "מעשיות שאין בהן תוכן תורני וערכי. אם נתחיל בכיתות הנמוכות ללמד מתורת הרב, תראו עד היכן נגיע בכיתה י"ב! נחנך דור גדול של מאמינים ומשכילים. אלא - הלשון היא קשה? - נכון", וצירפתי עמוד עם מילון למילים הקשות. "המושגים הם מופשטים, מעל ליכולתם של קטנים אלה? - נכון, וראו עוד עמוד עם משפטים קצרים המסבירים את המושגים ברמתם. בלי להכיר את הרקע ההיסטורי, לא יבינו על מה מדובר - גם נכון; והנה עוד עמוד המתאר את התקופה במילים שכן עשר יכול לקרוא". כך הגשתי שמונה דפי עזר לתמוך בלומד הצעיר, כדי שיתמודד עם החומר החשוב והעשיר; כדי שייחשף למישור גבוה יותר.

אחרי כעשרים דקות של הרצאה, שאלתי: "מה דעתכם על תכנית כזאת?". וצווחתי: "חייבים לאשפו בבית חולים לחולי נפש את המעז לעשות כך! עם כל העזרה המתוחכמת, עם כל המשבצות הצבעוניות שבשולי העמוד - אין ספר 'אורות' מתאים לכיתה ד'!". המשכתי לשאול, ואני שואל גם היום: האם אין פרק 'המניח את הכד' או 'המפקיד' קשים עוד יותר לתלמידים בכיתה ט' נדמה, שהם קשים הרבה יותר.

מיהו המורה שיעז ללמד אלגברה לפני ארבע פעולות החשבון? למה לבזבז זמן? בפעם הראשונה שיראו סימן +, תופיע הערה מושכת את העין להסביר חיבור מספרים. כשיודפס x, יפגשו הדגמה לפעולת כפל; וכו'. מיהו המורה שיצדיק את זה? מדוע אין מתחילים ללמוד את כתבי הרב י"ד סולוביצ'יק במקורם בשפה האנגלית, עם חוברות עזר לתרגום ולהסבר? האם נמצא במערכת מי שכן ינהג? ואם כן, מדוע מלמדים כולנו גמרא בדרך זו?

בזה מתוארת בעיית הלשון בלבד. ומי הכין את הלומדים לצורת החשיבה, לשקלא וטריא המסובכת והדוחה, לצערנו, את התלמיד הבלתי מאומן? באיזה מקצוע אחר פגשו משהו דומה? והדפוס הצפוף, בלי פיסוק ובלי ניקוד. מדוע מנקדים את הספרים לכיתה א? הרי גם שם יקלטו אחרי זמן ומאמצים את הקריאה מספר תורה קדוש, כפי שהוא כתוב. למה להקשות סתם? הרי הקיום של עמל בתורה יבוא דווקא מקריאה קשה¹! מטביעים את תלמידינו מוקדם בים התלמוד, בלי הכנה ובלי להבטיח את רצונם לשחות. "לא כל הקופץ משתבח" - אמר רבי עקיבא (תוספתא זבים א, ב). ק"ו למתאבד. ומה דינם של הגורמים לאיבוד דעת רוחני?

תשובות לשלושת הקשיים האלה - העניין, התוכן והצורה - תצטרכנה לחכות. אבל קודם יש לעמוד על טעות נפוצה. שמא בכלל אין אנחנו לומדים - ועל אחת כמה וכמה, אין אנחנו מלמדים - 'גמרא'. הדרך ליעד אפשרית, אם מכירים את היעד. אם טועים בזיהוי המטרה, מה הסיכוי שנתקרב אליה?

ה. מהי 'גמרא'?

לעולם ישלש אדם שנותיו; שלישי במקרא, שלישי במשנה, שלישי בתלמוד. מי יודע כמה חי? לא צריכא, ליומי. (קידושין ל, א) הרמ"א (יר"ד רמז ד) מביא את דעתו של רבנו תם (תוס' קידושין שם, ד"ה לא צריכא): שאנו סומכין אהא דאמרינן בסנהדרין (כד, א): בְּבָל - בלולה במקרא במשנה ובגמרא, דגמרת בבב בלול מכולם.

בהדרכת רבנו תם והרמ"א, משקיעים לומדי תורה את מלוא הזמן והמאמץ בתלמוד הבבלי (רש"י, רבנו תם, הרמב"ם ועוד ראשונים מזהים את המונח 'תלמוד' עם 'גמרא'). תלמידינו מחזיקים את הספר. האם אכן הם לומדים 'גמרא'? רש"י (סוכה כח, א ד"ה גמרא) מגדיר 'גמרא' כך:

זו היא סברא, שהיו התנאים אחרונים מדקדקים בדברי הראשונים הסתומים לפרשם וליתן בהן טעם, כמו שעשו האמוראים אחר התנאים, שפירשו דברי התנאים שלפניהן, וקבעו בהן גמרא. ואותו דיוק שבימי התנאים נקרא השי"ס². ואם כן, ה'גמרא' של האמוראים אינה לזו של התנאים. בדומה לכך כתב גם הרמב"ם (הלי' תלמוד תורה א, יא):

וחייב לשלש את זמן למידתו: שלישי בתורה שבכתב, ושלישי בתורה שבעל פה, ושלישי יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו, ויוציא דבר מדבר, וידמה דבר לדבר, ויבין במידות שהתורה נדרשת בהן - עד שידע היאך הוא עיקר המידות, והיאך יוציא האסור והמותר, וכיוצא בהן מדברים שלמד מפי השמועה. וענין זה הוא הנקרא גמרא.

1. ע"י אוצרות הראייה ח"ב, מכתבים עמ' 1069. ואין הרב סותר שם את דברי הגמרא בברכות סג, ב ואת דברי עצמו בעין אי"ה שם ס"י שמד.

2. וכן כתב רש"י בברכות (ה, א ד"ה זה גמרא; מו, ב ד"ה שלא שימש) ובבבא מציעא (לג, א ד"ה שלמדו חכמה, ד"ה ואינה מידה וד"ה גמרא).

בתקופת התנאים, הגמרא (התלמוד) היתה העיון והביאור בדברי החכמים שקדמו להם. לאמוראים, כל זה נהיה תורה שבעל פה המקובלת, והגמרא נהייתה עבודת הבנת דבר מתוך דברי התנאים ולדמות דבר לדבריהם. בשביל רש"י, הרמב"ם וכל הראשונים, כל השי"ס הוא 'תורה שבעל פה', והדיונים שלהם בהסבר וביישום להלכה הוא 'גמרא'. עבור האחרונים, כל שקיבלו מקודמיהם נהפך 'תורה שבעל פה', וחידושיהם ופולליהם שלהם הם 'גמרא'.
הספרים הקדושים, מספרות התנאים עד האחרונים, כל שקיבלנו מחכמי הדורות שלפנינו, הם עבורנו 'תורה שבעל פה', וצריכים להקדיש להם זמן בהתאם. לדעת הרמב"ם שם (ה'י"ב), החלוקה לשלישים היא כזו:

...בתחילת תלמודו של אדם; אבל כשיגדיל בחכמה, ולא יהא צריך לא ללמוד תורה שבכתב ולא לעסוק תמיד בתורה שבעל פה - יקרא בעתים מזומנים תורה שבכתב ודברי השמועה כדי שלא ישכח דבר מדברי דיני תורה, ויפנה כל ימיו לגמרא בלבד - לפי רוחב שיש בלבו וישוב דעתו.

רש"י, הרמב"ם, וכן ראשונים רבים הגדירו כך 'גמרא'. אולם אצלנו, לא בזה אנחנו עוסקים בשיעורי הגמרא.

עורכי התלמוד הבבלי לא כתבו 'קיצור שולחן ערוך'. הם הנציחו את בית המדרש ורוחו; את הדיונים ואת הוויכוחים. "אפילו האב ובנו, הרב ותלמידו, שעוסקין בתורה בשער אחד, נעשים אויבים זה את זה, ואינם זיזים משם עד שנעשים אוהבים זה את זה" (קידושין ל, ב). בחכמה רבה הם הכניסו את הלומד לבית המדרש, ולא תיארנו אותו מבחוץ. "רבא אמר... ", "אביי אמר... ", "ת"ש... ", "והתניא..." - ובלי מסקנה, על פי רוב. אם כן מה הלאה? מה ההלכה? חשוב לבד! הנה שותף לסוגיא ומצא את היישום שלך למציאות בדור שלך! לא תיעוד ודקלום היו כוונת רבינא ורב אשי, אלא הזמנה ליטול חלק בעיסוק חי של תורה.

במהלך זה המשיכו הראשונים והאחרונים; "תימה", "וא"ת", "קשה לר"י", "הי יאיר עיני". לא תמיד מצאו תירוץ לקושייתם (תירוציהם הם בלשון "ויש לומר", ולא בלשון "כך צריכים לומר"), וזה לא הרתיעם. אדרבא! זאת תורת חיים, ותן חלקנו בה. הם חזרו לשבילי דנהרדעא ופומבדיתא, ופינו מקום לבאים אחריהם ללוותם ולהתגדר בחידושיהם. דורות התענגו בלימוד זה. חכמי התורה הרגישו את ההמשך, "משה קיבל תורה מסיני ומסרה... מסרוה... קיבלו מהם", וכפי שהרמב"ם, בהקדמתו למשנה תורה, מונה את סדר קבלת התורה ומסירתה. בדרך טבעית ראה כל דור את עצמו בתהליך, ובאמצעותו חשו ושמרו על הקשר לתורה מסיני.

לפני שננסה להבין את הכוונה הא-להית למסירת תורה בדרך זו, אנחנו עדים למפעל חינוכי עצום. לא ספיגה סבילה של חכמה, אלא מאמץ פעיל תמידי של חיבור למקורות. כך למדו, כך לימדו, כך התחנכו וכך חינוכו. כל דור הדריך את הבא אחריו, מסר את הכלים ואת הכיוון עם החופש וההכרח למצוא את הדרך המתאימה למציאות חדשה. הסמכות ההלכתית נשארה ברורה: אין אמורא חולק על תנא, אין גאון חולק על אמורא, וכן הלאה (עם היוצאים מן הכלל שהוכיחו את הכלל). אבל בעת הלימוד, אחרון האחרונים מקשה על תנא, בלי היסוס, עם רצון עז להבין, לא לערער על סמכות קודמיו.

וכמאמר החכם: כי לא טעם טעם שמחה, מי שלא טעם שמחת ספיקות והתרתם.

(שו"ת הרמ"א סי' ה')

השמחה היא בספקות ובהתרתם, בהתמודדות ובטיפוס לה; לא בישיבה על הפסגה אחרי ספקות. כל אחד יכול לזכות להנאה זו, כל אחד ברמה שלו. כל לומד עומד מול בעיה, ועם היכולת שלו,

הוא מבין ומתקדם - בשמחה.

מדוע עודדו את הצעירים בישיבה לחדש? מה הסיכוי שחידוש המתחיל יתקרב לאמת? מה ערך 'חבורה' בוסרית שהוא דורש לפני חבריו? שמא טוב יותר שילמד עוד עמוד בש"ס? לא! ההדרכה היא להיכנס לתוך בית מדרשם של קצות החושן ור' חיים, לשחק תפקיד בתהליך; לא להיות צופה מן הצד, לא קהל המנדנד בראש כמסכים עם הגדולים. האם אין קורא שורות אלה מעלה מייד סברא הפוכה ומוצא טעמים טובים להוכיח את ההפך? תכנתו את לומד הגמרא להגיב ולצעוק. כמה טוב הרגל זה שנעשה טבע! הישיבות חידשו את בית המדרש עם זוגות, חברותות כבסיס לגדלות בתורה. לא השיעור הגאוני של ראש הישיבה בנה את הדור החדש, אלא עמל התורה בצוותא, בהדרכה ובהשראת רוחו של אותו ראש ישיבה.

ושמא חלקו בזה חכמי בבל:

אמר ר' זירא אמר רב: מאי דכתיב "כל ימי עני רעים" (משלי טו, טו)? זה בעל גמרא; "וטוב לב משתה תמיד" (שם) - זה בעל משנה. רבא אמר איפכא. (בבא בתרא קמה, ב)

יש מעלה גדולה ללימוד המשנה: הסיפוק בידע. אני יודע פרק, מסכת, סדר. הכול ברור, מוגדר, קבוע. "טוב לב משתה תמיד" - זה בעל משנה, אמר רב. אבל גם קוף בה: הם "מבלי עולם, שמורין הלכה מתוך משנתם" (סוטה כב, א). אי אפשר לחיות מתוך לימוד משנה. אין בה הדרכה לחיי תורה למעשה. מאידך, בעל גמרא הוא מסכן; "כל ימי עני רעים". הוא מגשש תמיד בערפל, בספק נחאי. אין סוגייה המסיימת בהכרעה בטוחה. אין דיון שלא עלו בו יותר שאלות מאשר תשובות. ובכל זאת, עמו ניתן לחיות, לפסוק ולעלות עוד. עם הספק ומתוך הספק רואים את האור הלכה למעשה ואת השביל המוביל למעלה. ואולם רבא אמר איפכא: "טוב לב משתה תמיד" - זה בעל גמרא.

האם אפשר לומר שאין כאן מחלוקת - מר אמר חדא ומר אמר חדא, ולא פליגי? רב הצביע על מעלת המשנה שהיא החיסרון שבגמרא, ואין רבא יכול להתעלם ממנה. רבא ציין את מעלת הגמרא החסרה במשנה, שאין רב יכול להכחישה. ואם נחליט כפשוטה של סוגייה, שרב ורבא חולקים, לכאורה הלכתא כבתראי, והמשכיל יבין.

מה שלא יהיה, כאשר הופכים את הגמרא למשנה, נשארים חסרים בלי אף מעלה, ולכולי עלמא נעשים אנו עניים, וכל ימינו רעים.

נצעד הלאה ונראה שעל זה עמד התנא שאמר: "בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לגמרא" (אבות ה, כא). השינון מתאים לילד בן עשר. הוא שמח לקנות עוד ידיעה ולחזור על עוד פרק, ולעשות סיום על עוד מסכת. הוא מונה משניות ופרקים שיכול לדקלם בעל פה, כפי שהוא גאה על שליטתו בלוח הכפל, ואוהב לחזור עוד ועוד על כל טור.

נער בן חמש עשרה כבר שואל שאלות, נוטה לחקור ולהתפלסף. הוא מחפש מעבר לשטחי ונהנה להתווכח. דווקא ההפך עולה לו לראש, והוא יגן בלהט על כל סברא ומחשבה שלו. כך ברא הקב"ה את האדם, והתנא הדריך אותנו לתאם את הלימוד לפי התפתחותו הטבעית של התלמיד. מותר להניח שיהודה בן תימא, התנא במסכת אבות, התכוון ליגמרא' בדברי רבי יהושע בן חנניא ("לעולם ישלש..."), כפי שביארו אותם רש"י והרמב"ם.

וכן אמר רבי יהושע בן פרחיה (אבות א, ו): "עשה לך רב וקנה לך חבר...". מהרב מקבלים, ועם החבר מתווכחים; וצריכים את שניהם. יש סכנה במצב שבו דברי הרב מתקבלים בלי ביקורת - לא על דבריו של הרב, אלא על קליטתו של השומע. האם אכן הבנת, או שמא הסכמת, בלי לרדת לעומק דברי הרב? הסכנה - שהיא המעלה - בחברותא, היא שמתנגדים לכל שהשני אומר. לא

יתכן שחברי כיוון לאמת; כי אם כך, אני הייתי מעלה את סברתו בעצמי. פשיטא שהוא טועה, אך הוא מגן על שלו; וממלחמתה של תורה היא מתרבה, מתנקה ומזדככת. "או חברותא, או מיתותא!" - אמר חוני המעגל (תענית כג, א). וכולנו פוחדים מסופו של רבי יוחנן אחרי פטירת ריש לקיש, החברותא הנאמנה שלו (בבא מציעא פד, א). רבי יוחנן וריש לקיש באמת למדו 'גמרא'.

ו. ומה קורה בשטח?

איך מלמדים היום 'גמרא' בכיתה?

הרב קורא שורה, מתרגם ומסביר; התלמיד קורא שורה, מתרגם ומסביר. הרב שואל: מה אמר רבא? מה אמר אביי? מה הקשה אביי על רבא? מה ענה רבא? קוראים ספר, לומדים ספר; חוזרים עד שיודעים לדקלם את הכתוב. המבחן דורש תשובות כפי שלמדו. מי אמר מה? איך ענה ההוא? מה הקשה? העיקר - לא חושבים! אין זמן לחשוב ואין זמן לשאלות, חוץ מ... מה אמר זה? מה פירוש מילה זו?

הלזאת תיקרא גמרא?! לומדים משנה, ומבטיחים שממנה לא ייהנו. במשנה, לפחות כל פסקה עצמאית ומובנת. יש תחילה ויש סוף; הכול על השולחן. כשמלמדים את הספר הנקרא גמרא בדרך של משנה - קשה להצליח. נכון, מי שמלא יראת שמים ומשתוקק לדעת כל פירור של תורה, יתמסר לעבור כך על כל תלמוד בבלי עם ספרי הראשונים והאחרונים, וימצא סיפוק בעוד ידיעות שרכש. לימוד הדף היומי מצליח לאלה הבוחרים להספיק, גם אם לא מבינים לעומק. הם מכירים בערך המצוה של שמיעת דברי תורה וקניין עוד ידיעות בתורה. ברור שיש חובה ללמוד 'בקיאות'; אבל אסור לטעות ולהטעות - אין זה 'גמרא'. קשה להאמין שהתלמיד המצוי בחמ"ד (לא האחוז המתקבל לישיבה במצפה יריחו) יתלהב מזה. בהיעדר רצון (ולצערנו, אוצר של יראת שמים) אצל התלמידים, מפעילים המורים דרכי לחץ פסולות; והתוצאות ידועות ר"ל.

בדרך זו אנחנו מבטיחים את הכישלון. אפילו אם המסכת היתה כתובה בעברית פשוטה ומובנת לכל רמה, לא תהיה הנאה וסיפוק מדקלום מקורות ודיונים שאין הלומד נוטל בהם חלק. קל וחומר בן בנו של קל וחומר - כשהספר המונח לפני התלמיד הוא חתום וסתום. הטעות זועקת לשמים.

כי שטים רעות עשה עמי אתי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בארות בארות נשברים אשר לא יכלו המים. (ירמיה ב, יג)

המוקד כאן הוא במקצוע הרשום במערכת השעות של הישיבה התיכונית בשם 'גמרא'; אבל תחילת הבעיה היא בכיתה שבה מתחילים ללמוד אותה, והיא ממשיכה גם בישיבות ההסדר. השורש נעוץ בדרך שאנחנו המחנכים לומדים גמרא. משם גם יכולה לצמוח הישועה.

אפשר לעשות אחרת בע"ה, ובעזרתו יתברך מתקיימים כבר ויתקיימו עוד ניסויים המבשרים שינוי. הדיון בבעיה ובמצאות צריך לעורר מחשבה. כל ראש מוסד תורני עם צוות המחנכים חייבים להציע פיתרון ודרך פעולה למקומם. אין נוסחה אחידה הטובה לכולם. יש נוסחה טובה לכל אחד, וחייבים למוצאה וליישמה.

